

С. С. БЕРЕЗАНСЬКА

КЕРАМІКА БІЛОГРУДІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

(За матеріалами розкопок біля с. Собківка)

Пізній період бронзового віку в лісостеповій частині Правобережної України характеризується білогрудівською культурою. Вона має велике значення у вирішенні таких важливих історичних питань, як з'ясування етнічного складу стародавнього населення України в передскіфський час і формування різних племен, що увійшли до складу Скіфії. Отже, не дивно, що білогрудівська культура уже давно привертає до себе увагу багатьох дослідників бронзового і раннього залізного віку¹.

Однак, незважаючи на те, що білогрудівська культура вже міцно ввійшла в культурно-історичні характеристики бронзового віку України, вона ще й досі лишається недостатньо дослідженою. Мало розкопано білогрудівських поселень, майже невідомий поховальний обряд, недостатньо вивчені знаряддя праці, особливо металеві вироби. Однією з головних категорій речових залишків для характеристики білогрудівської культури може бути кераміка. Проте праці, спеціально присвяченої білогрудівській кераміці, ще немає.

Дана стаття має на меті до деякої міри заповнити цю прогалину за рахунок публікації матеріалів з розкопок біля с. Собківки, Уманського району, Черкаської області, які становлять поки що найбільшу колекцію білогрудівської кераміки². Крім того, наскільки можливо, залучені також матеріали давніх розкопок П. П. Курінного, який у 1924—1925 рр. досліджував 17 білогрудівських зольників у тому ж Уманському районі — в селах Піківці, Білогрудівському лісі, Краснопілці-Черняхівці, Бережнівці і т. д.³

Враховані також матеріали з розкопок О. І. Тереножкіна, який досліджував два зольники в с. Синиччин ліс, Уманського району⁴, а також неопублікований матеріал, зібраний в селах поблизу Умані, який зберігається в Уманському музеї.

¹ А. И. Тереножкин, Предскифский период на Днепровском правобережье, К., 1961.

² С. С. Березанська, Г. Т. Титенко, Нові розкопки пам'яток білогрудівського типу, Археологія, т. IX, К., 1954, стор. 119; і х же, Поселение белогрудовской культуры в с. Собковка, КСИА, № 1, К., 1954.

³ Коротке повідомлення ВУАК за археологічні дослідні року 1925, К., 1926, стор. 72—74; Коротке звітження ВУАК за археологічні дослідні року 1926, К., 1927, стор. 75—83, 170—173. Значна частина матеріалів загинула під час Великої Вітчизняної війни.

⁴ О. І. Тереножкін, Поселення білогрудівського типу біля Умані, Археологія, т. V, К., 1951, стор. 182—191.

Таким чином, використані всі доступні матеріали, які характеризують білогрудівську культуру на Уманщині.

Виходячи з великої кількості поширених тут пам'яток, можна вважати, що Уманщина була одним з центральних районів поширення цієї культури, і тому уманські матеріали, в якійсь мірі, можуть бути еталоном для характеристики білогрудівської кераміки в цілому.

Кераміка, виявлена в усіх названих пунктах, однотипна, одночасова, а тому і може бути описана разом. Серед матеріалів Собківського поселення основну масу становить кухонна кераміка і майже зовсім відсутні мініатюрні посудини та інші глиняні вироби ритуального призначення, які так широко зустрічалися у зольниках Собківки та в інших місцях. Кераміка із зольників дуже фрагментована; частково це, очевидно, слід пояснювати тим, що посуд туди потрапляв уже розбитий. Природно, що такий стан матеріалу утруднює реставрацію та реконструкцію її форм.

Уманський район дуже багатий на запаси глини, придатної для виготовлення посуду. Вона тут виходить майже на поверхню, і добування її не становить великих труднощів. У деяких місцях глина на місці перемішана з дрібно-зернистим гранітом і утворює вже готовий матеріал для виготовлення посуду. Близько 80% білогрудівської кераміки виготовлено із глини з домішкою товченого граніту червоного, чорного і білого кольору. Решта посуду має домішку товченої черепашки, тальку і слюди.

Весь посуд зроблений вручну; застосовувалася звичайна для епохи бронзи стрічкова техніка. Деңця здебільшого виготовлялись окремо, а вже на готовому деңці проходив процес формування корпусу. Поверхня посуду, особливо зовнішня, як правило, добре заглажена. Проте нерідко серед кухонних горщиків трапляються і такі, що мають дуже шорстку поверхню.

Частина посуду має лощену поверхню; лошіння, очевидно, провадилося за допомогою великих річкових гальок. Кілька екземплярів таких «лошил» знайдено в культурному шарі білогрудівських зольників. Більшість з них — це круглі або овальні гальки, зашліфовані з одного або кількох боків. Одні з них лише злегка зашліфовані, а інші — стерті майже до половини. Іноді замість гальок використовувались звичайні річкові камені з плоским сколом.

Посуд має лошіння різної інтенсивності. Зустрічаються посудини, залощені так, що їх навіть важко відрізнити від посуду, покритого лаком. Проте здебільшого — це лошіння поганої якості, не блискуче, а матове. Колір лощених посудин рудувато-коричневий або сірий. Інколи, особливо у мисок, залощена тільки зовнішня сторона, внутрішня лише злегка заглажена.

За призначенням посуд можна розподілити на три групи: кухонний, столовий і ритуальний.

І. Кухонний посуд

Кухонний посуд переважає в білогрудівській кераміці. Його легко відрізнити від столового. Він звичайно великих розмірів і порівняно поганої якості. Крім того, він, як правило, бідно орнаментований і ніколи не буває залощеним. На деяких фрагментах кухонного посуду збереглася заковченість. Серед кухонної кераміки виділяються чотири типи посуду: тюльпаноподібні горщики, банки, миски-жаровні й посудини з дірками.

1. Тюльпаноподібні посудини становлять понад 50% усієї білогрудівської кераміки. Горщики цього типу можна розподілити

на дві групи А і Б. Посудини групи «А» мають більш правильну і витриману форму; як правило, вони великих розмірів (в середньому їх висота — від 30 до 40 см, діаметр вінець — 30—35 см, діаметр донець — 15—18 см). Такі горщики мають стінки, що плавно розширюються до гори, і широко відігнуті вінця. Краї вінець або злегка потовщені, або

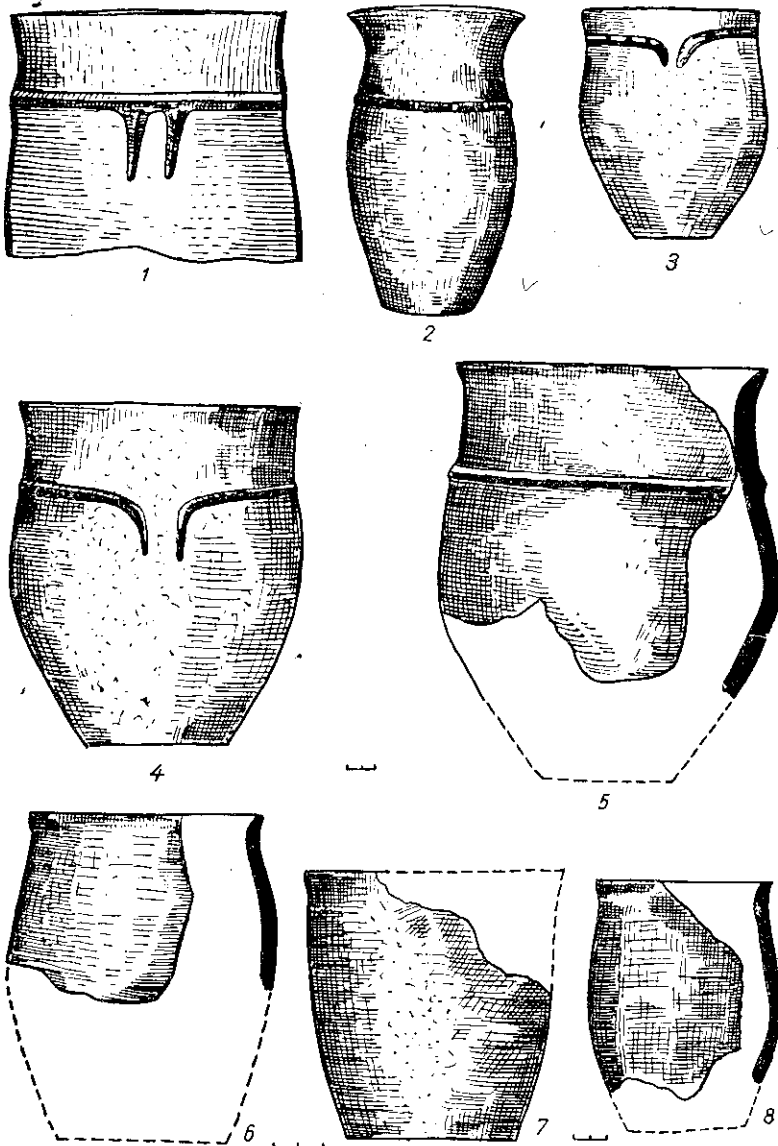

Рис. 1. Горщики:

1—5 — тюльпаноподібні; 6—8 — баночні.

ж, навпаки, звужені і загострені. Денця таких посудин звичайно оформлені у вигляді невеликого піддона з закрайкою. Винятком є посуд, стінки якого плавно, без рубця, переходять у дно; всередині денця злегка опуклі (рис. 2, 1).

Тюльпаноподібні посудини групи «Б» звичайно менших розмірів, мають більш тонкі стінки і також тонке, гладке дно без закрайки. Корпус їх менш профільований, вінця слабо відігнуті. Діаметр дна і

діаметр вінець майже однакові. Вінця рівно, не розширюючись, піднімаються доверху і мають «комірець» або ж відігнуті під прямим кутом (рис. 2, 2).

Тюльпаноподібні посудини обох груп орнаментовані валиком, наліпленим під вінцями. Зустрічаються валики двох видів — гладенькі і розчленовані. Посуд групи «А» частіше прикрашений гладеньким тонким, трикутним в розрізі валиком, який проходить не під вінцями, а

Рис. 2. Тюльпаноподібні горщики типу А та Б.

дещо нижче, в тому місці корпусу, де стінки мають незначний вигин і злегка розширюються. Кінці валиків або зімкнуті або загнуті і опущені донизу. В тих випадках, коли валик розчленований, це членування зроблено пальцевими вдавленнями.

Посуд групи «Б» в однаковій мірі орнаментований гладенькими і розчленованими валиками. Проте цей тип посуду має менш старанно зроблені валики, більш плоскі, широкі і товсті. Валики на посуді групи «Б» знаходяться звичайно на 3—5 см нижче вінець.

Деякі тюльпаноподібні посудини орнаментовані не одним, а кількома (двома або трьома) валиками, які іноді сполучені між собою відрізками таких же валиків або ж оздоблені «бахромою» з цих відрізків, що відходять в той або інший бік (рис. 3).

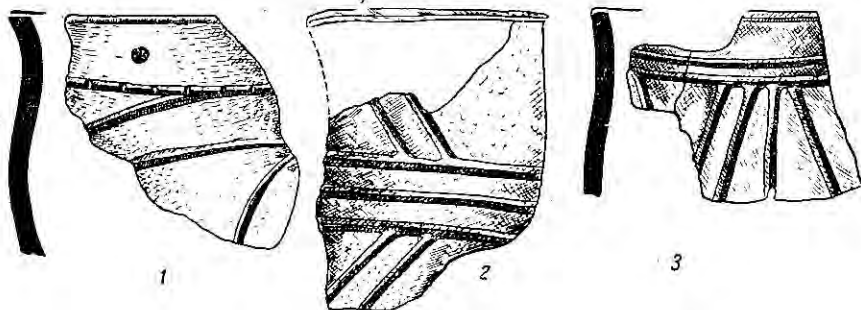

Рис. 3. Системи орнаменту на тюльпаноподібному посуді.

Знайдено тільки один фрагмент тюльпаноподібної посудини, вінець якої оздоблені наскрізними проколами.

2. Баночні посудини серед кухонної білогрудівської кераміки становлять незначну, але чітко виражену групу. На протилежність тюльпаноподібному посуду вони звичайно невеликі; їх середні розміри: висота 10—12 см, діаметр дна 6—7 см, вінець — 7—8 см. Лише деякі екземпляри великих розмірів (висотою до 15—16 см). Здебільшого

баночні посудини мають тонкі і погано заглажені стінки. Інколи шорсткість або точніше нерівність зовнішньої поверхні їх настільки помітна, що здається зробленою навмисно (рис. 4).

Корпус таких посудин звичайно майже циліндричний, інколи в середній частині трохи опуклий. Деякі з посудин мають дещо звужену шийку і відігнуті назовні, трохи потовщені вінця. Денця плавно, без уступу, переходять у стінки або (як у тюльпаноподібних посудин) відокремлені від стінок невеличкою закраїнкою (рис. 1, 6, 8).

Баночні посудини майже ніколи не бувають орнаментовані. Тільки деякі фрагменти прикрашені під вінцями смугою пальцевих вдавлень.

3. Миски-жаровні. В нашому розпорядженні є незначна кількість фрагментів посудин, які, найімовірніше, можна назвати жаровнями. Глина, з якої вони виготовлені, погано перемішана, грудкувата і містить значні домішки зерен крупнотовченого граніту. Ці посудини світлого, рожевого і бруд-

Рис. 4. Баночний горщик.

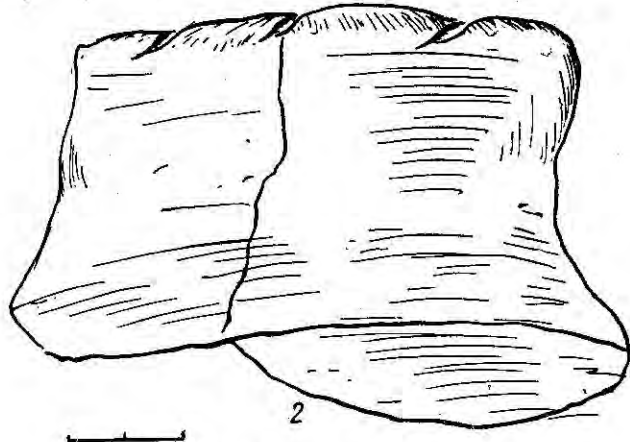
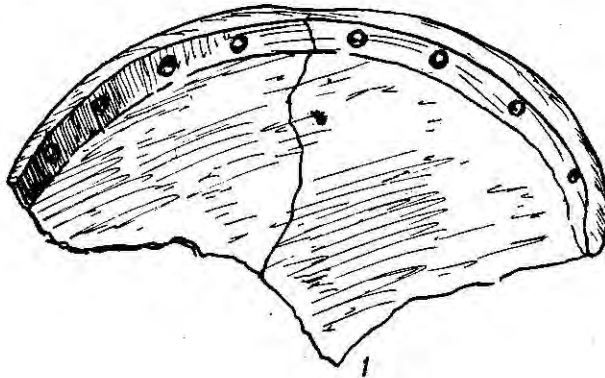

Рис. 5. Миски-жаровні.

но-білого кольору мають дуже сильний випал. За формою вони нагадують плоскі миски овальної або круглої форми. Їх головною особливістю є дуже товсте рівне дно, а також невисокі (до 2—3 см) прямі стінки-бортики. Здебільшого такі миски не орнаментовані. Виняток становлять дві миски-жаровні, знайдені в с. Собківці. По краю однієї з них проходить смуга дрібних наскрізних проколів, вінця другої орнаментовані глибокими нігтьовими вдавленнями. Розміри першої: висота 3 см, діаметр 10 см (рис. 5, 1); другої — висота 6 см, діаметр 15 см (рис. 5, 2).

4. Посуд з дірками. Серед білогрудівської кераміки є невелика, але дуже характерна група посудин, стінки, а іноді і денця яких мають багато дірочок. За формою ці посудини поділяються на дві групи.

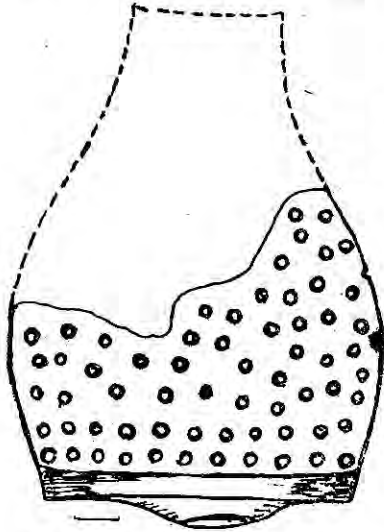

Рис. 6. Горщик пляшкоподібної форми з дірками.

До першої, більш численної, відносяться посудини пляшкоподібної форми з вузькою, більш-менш високою шийкою і витягнутим конічним корпусом. Такі посудини або зовсім без дна, або мають у денцях широкі круглі отвори. Вінця часто бувають оперезані товстими наліпними валиками. Іноді замість валика по вінцях проходить одна або кілька поперечних смуг. Маленькі круглі дірочки нанесені ззовні, від чого всередині зберігаються залишки вдавненої глини. Середні розміри таких посудин: висота 16—17 см, діаметр основи 8—9 см (рис. 6). До другої групи відносяться дві посудини. Одна з них має вигляд невеликої банки (висота 8 см, діаметр дна 6 см) із стінками, що злегка розширюються догори, та плоским дном, в центрі якого знаходиться круглий отвір. Стінки так, як і в пляшкоподібних посудинах, суцільно вкриті дірками (рис. 7). Друга посудина має короткі, рівні, вертикально поставлені стінки і широке плоске дно (висота 3 см, діаметр 7 см). Дно її вкрите круглими дірочками. В стінках таких дірочок немає (рис. 7, 3).

Рис. 7. Дірчасті посудини.

Про призначення посудин з дірками існують різні міркування. Одні дослідники вважають їх пристосуванням для переробки молочних продуктів, інші вбачають в них курильниці і жаровні. Скоріше за все, білогрудівський посуд з дірочками використовувався як жаровні. На користь такого припущення свідчить їх задимленість і сильний випал.

II. Столовий посуд

Білогрудівський столовий посуд дуже доброї якості. Значна його частина залощена, решта — старанно заглажена. Багато посудин мають орнамент. Серед столового посуду виділяються три основні типи: миски, черпаки, кубки. Є кілька випадкових, нехарактерних форм.

1. Миски. Серед столового білогрудівського посуду значне місце займають миски. Вони завжди старанно виготовлені, мають добре заглажену поверхню, чимало з них залощені з одного чи з обох боків. У тому випадку, коли залощеним є тільки один бік, інший добре заглажений. Численні фрагменти дають підставу говорити про дві основні форми мисок: шоломоподібну та напівсферичну.

В кількісному відношенні переважають миски першого типу. Здебільшого це великі глибокі посудини висотою 10—15 см, діаметром 30—40 см. Стінки таких мисок спочатку плавно піднімаються догори, а потім, злегка загинаючись всередину, широко розкриваються назовні. Ця форма має багато варіантів; одні миски, більш глибокі, нагадують вази, інші, більш плоскі, мають низький напівсферичний корпус і широкі, дуже відігнуті назовні вінця. Кілька шоломоподібних мисок мають дуже невеликі розміри, але і в цьому випадку вони повністю зберігають характерні риси більш великих екземплярів (рис. 8, 1, 2, 3, 5, 6, 7, 9).

Більшість шоломоподібних мисок не орнаментована. І лише на кількох є оздоблення у вигляді видовжених наліпів, поодиноких чи розташованих уступами по два.

Миски другого типу за формою близькі до напівсферичних. Виходячи з кількості фрагментів, слід вважати, що їх було менше, ніж шоломоподібних. Переважно це миски середніх і малих розмірів (діаметром 18—24 см і висотою 8—10 см). Стінки таких мисок плавно розширюються догори і мають загнуті всередину вінця. Краї вінця рівно зрізані або ж загострені. І тільки одна з мисок має дуже потовщені вінця, кінці яких лише трохи загнуті всередину. Поверхня напівсферичних мисок, як внутрішня, так і зовнішня, звичайно добре заглажена, але не залощена. Миски цього типу орнаменту не мають.

2. Черпаки. В комплексі білогрудівського посуду черпаки становлять окрему групу. Як правило, вони виготовлені дуже старанно із глини з незначною домішкою піску або товченого граніту. Всі черпаки добре випалені і завжди залощені. За формою вони поділяються на дві групи.

Перша група більш численна. Більшість черпаків цієї групи має майже однакові розміри. Найбільша ширина корпусу (10—12 см) завжди більша, ніж його висота, яка досягає в середньому 6—8 см. Черпаки мають низький округлий корпус і порівняно коротку шийку. Вінця звичайно загострені і завжди трохи відігнуті назовні. Денця маленькі, частіше рівні, а інколи в центрі трохи увігнуті всередину. Ручки черпаків овальні, округлі, нерідко майже плоскі в розрізі, завжди виступають на 2—2,5 см над краєм вінця (рис. 9, 1, 3, 7).

До другої групи відносяться черпаки грушоподібної форми. Вони більші, їх висота і максимальний діаметр корпусу приблизно однакові (8—10 см). Ці черпаки мають витягнуту, трохи звужену в верхній частині шийку і більш або менш низький округлий корпус, який розширюється донизу. Вінця злегка відігнуті назовні і трохи підняті в тому місці, де до них прикріплена ручка. У таких черпаків ручки неширокі, петельчастої форми, округлі або ж плоскі в розрізі. Звичайно вони досить високо виступають над краями вінця (рис. 9, 2, 4, 8).

Трапився лише один черпак з петельчастою ручкою, верхній кінець якої розташований на одному рівні з краєм вінця. Цей екземпляр від-

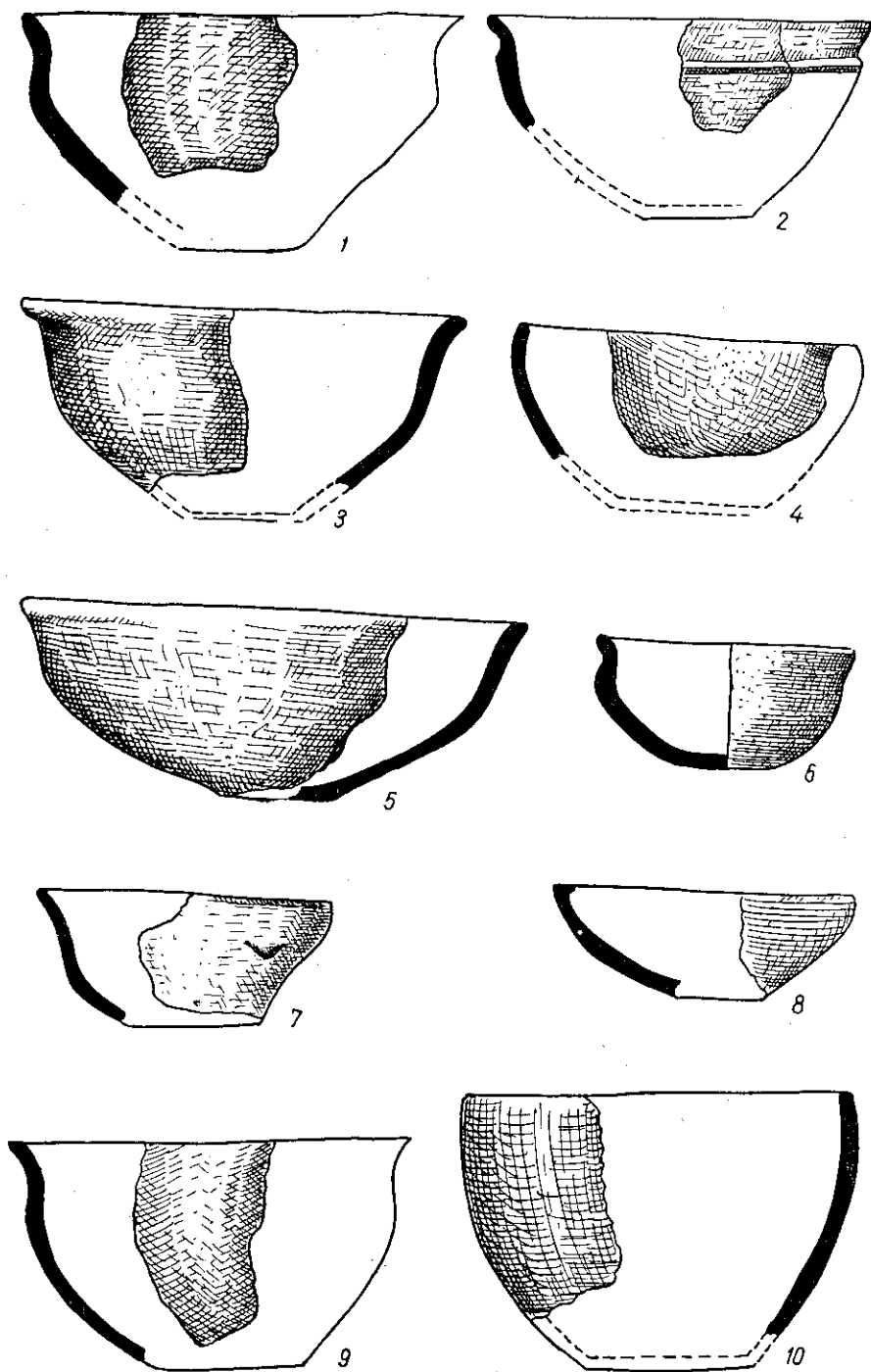

Рис. 8. Миски.

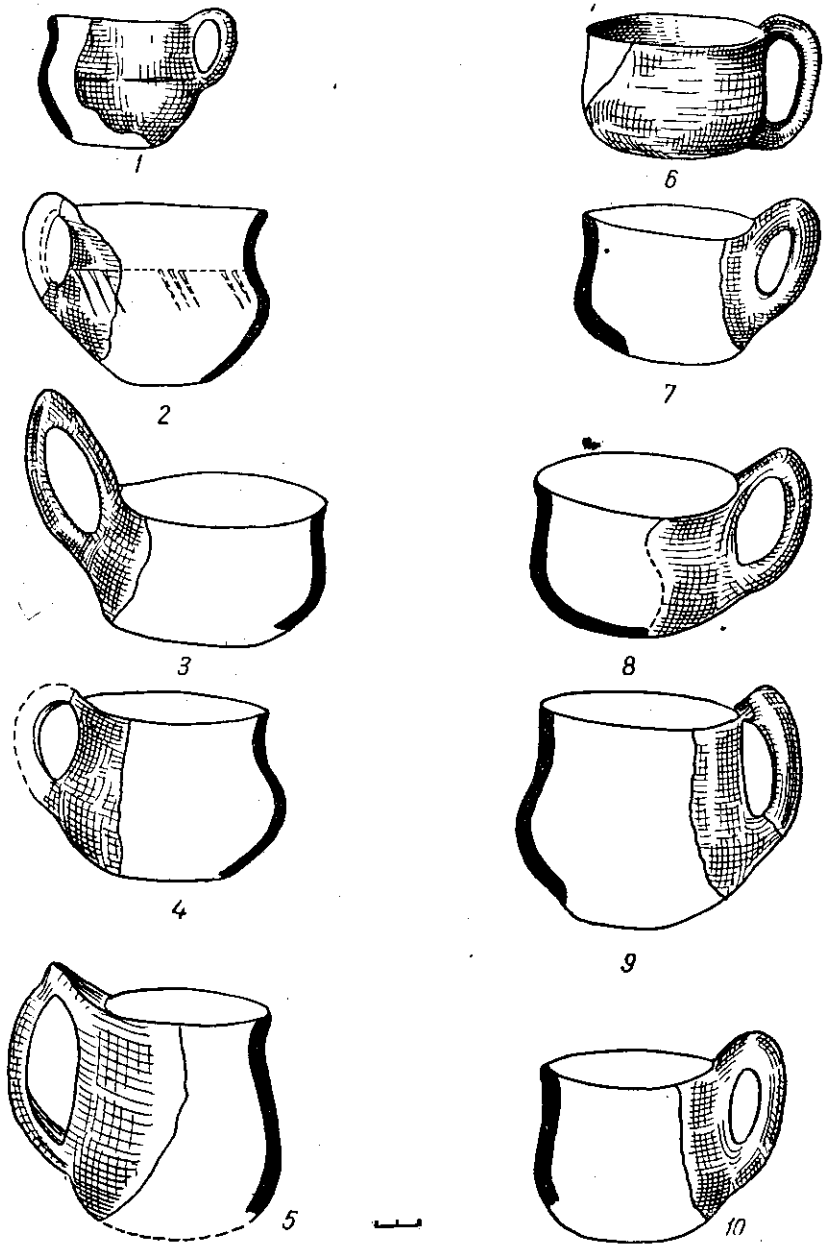

Рис. 9. Черпаки.

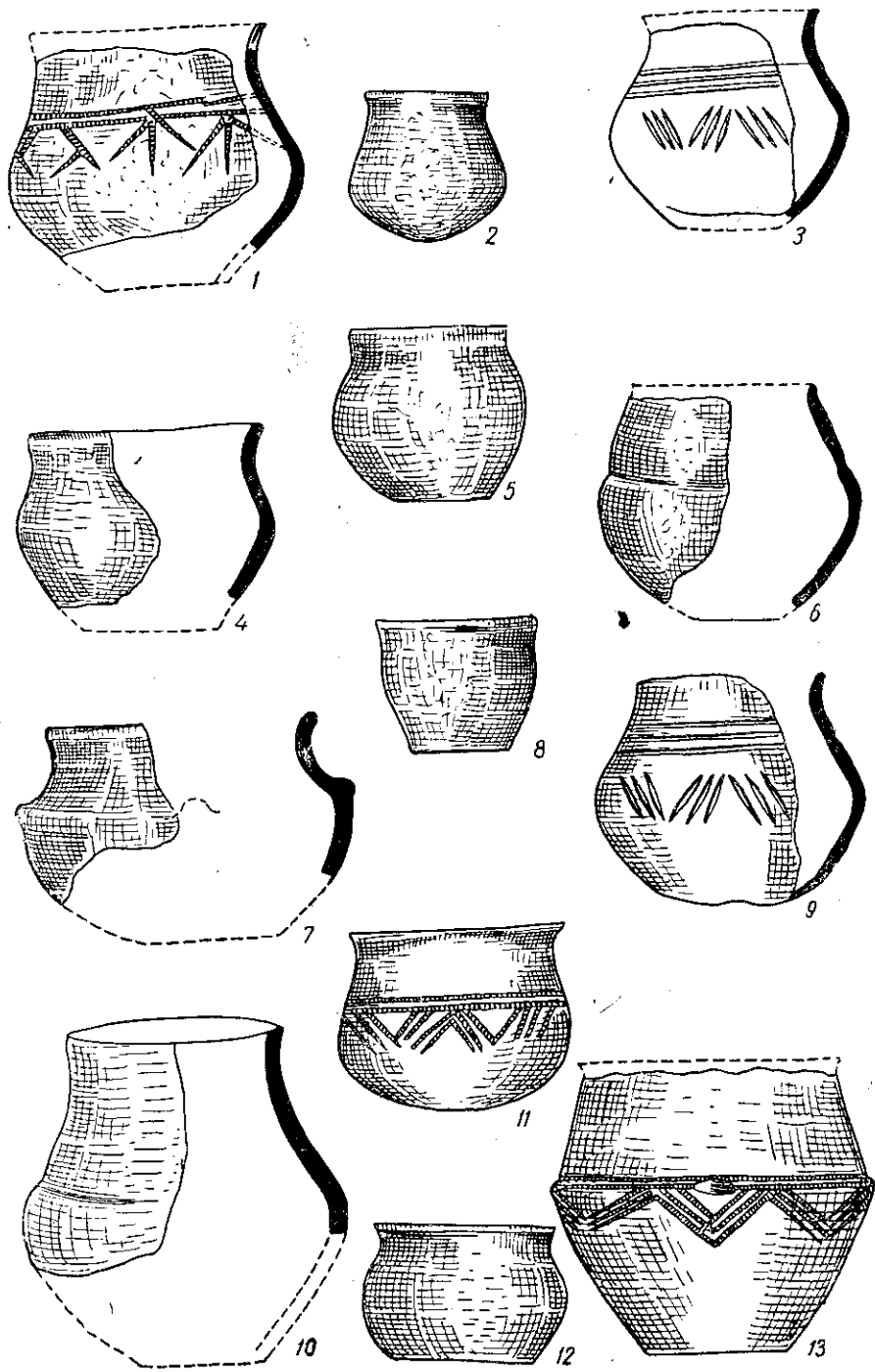

Рис. 10. Кубки.

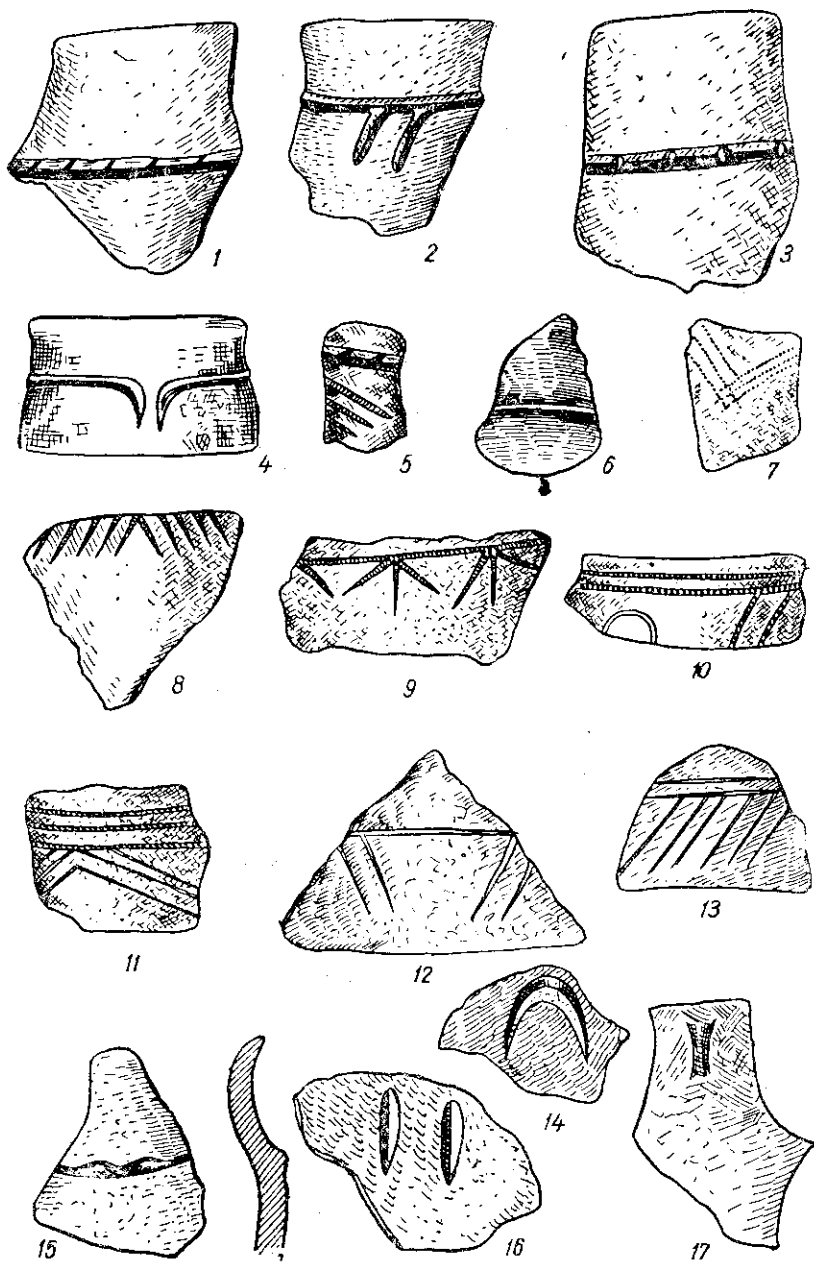

Рис. 11. Типи орнаменту на посуді.

різняється від решти черпаків і за іншими ознаками; він значно менших розмірів (висота 4 см, діаметр 7,5 см), має прями непрофільовані стінки і широке плоске дно (рис. 9, 6).

Більшість черпаків не орнаментована. Знайдено тільки один фрагмент черпака, оздоблений кількома прокресленими смугами, які, очевидно, оперізували корпус посудини біля шийки.

3. К у б к и. Ціла серія посудин може бути об'єднана цією назвою, незважаючи на деяку різницю в їх формі і орнаментатії. Всі кубки мають порівняно невеликі розміри. Звичайно вони тонкостінні, старан-

Рис. 12. Кубок.

но оброблені, добре залощені. Більшість їх орнаментована. Дещо узагальнюючи, їх можна розподілити на дві групи. До першої, найбільш численної, слід віднести приземкуваті кубки з маленькими денцями, короткою і слабовираженою шийкою, а також маленькими, відігнутими назовні вінцями. Їх середні розміри: висота 7—10 см, найбільший діаметр 10—12 см. Виділяються і кубки з більш профільованим корпусом, які за формою дуже близькі до черпаків без ручок. Сюди відносяться кубки великих розмірів з витягнутим конічним корпусом, який плавно переходить в шийку, і більш широким плоским дном (рис. 10, 1, 3, 4, 5, 8, 9).

Друга група білогородських кубків має біконічну форму. Перегин зустрічається посередині, у верхній або здебільшого у нижній частині корпусу. Деякі кубки цієї групи мають приземкувату і округлу нижню частину, а верхня, відокремлена від нижньої різким перегином, плавно переходить в досить високу конічну шийку. Вінця у таких кубків звичайно трохи відігнуті назовні і рівно зрізані. Денця маленькі і не мають закраїнок. Середня висота таких кубків 8—9 см. Висота верхньої частини становить $\frac{2}{3}$ загальної висоти посудини. Діаметр вінця 7—8 см, діаметр дна 3—4 см.

Кубки обох груп орнаментовані. В тих випадках, коли на корпусі кубків є перегин, він, як правило, підкреслений або тонкою прокресленою, або широкою прогладженою смугою (рис. 10, 6, 13). Крім цього, на місці перегину корпусу нерідко бувають маленькі виступи соско-видної форми, розташовані по одному або по два (рис. 10, 7, 13).

Здебільшого кубки орнаментовані зубчастим штампом. Система орнаментатії одноманітна і схематична: корпус посудини в місці переходу до шийки оперізаний однією або кількома рядами паралельних

смуг, від яких опускається бахрома нанесених зубчастим штампом косих і прямих рисочок, які утворюють трикутники або інші, як правило, геометричні фігури (рис. 11). Один кубок орнаментований широкими прогладженими смугами, які нагадують канелюри. Виявлено чотири фрагменти кубків, орнаментованих зубчастим штампом, в заповненні відбитків якого була біла паста (рис. 12).

III. Ритуальний посуд

До цієї групи відносяться мініатюрні посудини, які в білогрудівській кераміці становлять велику і окрему групу. Від звичайних посудин вони відрізняються не тільки розмірами, а й складом глиняного тіста, кольором і випалом.

Мініатюрні посудини були виявлені, головним чином, в зольниках; на поселенні їх кількість дуже незначна. Глина, з якої зроблені мініатюрні посудини, зовсім не має домішок, добре промішана. Колір посудин звичайно світло-жовтий або блідо-рожевий. Вони завжди мають добрий випал. Лощені мініатюрні посудини не зустрічалися.

Здебільшого мініатюрні посудини виявлені у фрагментованому вигляді. Проте збереглась і досить велика кількість цілих посудин.

В основному мініатюрні посудини повторюють найбільш поширені типи господарської кераміки. Проте в невеликій кількості зустрічаються і такі форми, які невідомі серед посуду звичайних розмірів. Мініатюрні посудини за формою поділяються на три основні групи.

Першу, найбільш значну, групу становлять посудини з широко відігнутими вінцями, які нагадують тюльпаноподібні горщики. Висота їх 3—4 см. Діаметр вінця і денця приблизно однаковий (3—3,5 см). Вінця рівні або злегка відтягнуті і звужені, дно, на якому помітні сліди від пальців, порівняно товсте. Внутрішня поверхня звичайно старанно заглажена, зовнішня — більш шорстка (рис. 13).

Близькі до описаної форми мініатюрні посудини таких же розмірів, але з стінками, які конічно розширюються догори, і мають краї, відігнуті назовні. Сюди ж слід віднести мініатюрні посудини баночної форми з витягнутим корпусом і ледве наміченою шийкою.

Другу за кількістю групу становлять мініатюрні посудини у вигляді глибоких мисочок. Розміри їх різні, в середньому вони діаметром 4—6 см, висотою 3—5 см. Дно таких посудин плавно переходить у стінки, які, розширюючись, піднімаються догори. До цієї ж групи треба віднести і велику кількість посудинок дуже малих розмірів, які за формою і розміром нагадують наперстки (рис. 13).

До третьої групи належать посудини більш складних форм, які відзначаються старанністю обробки і зустрічаються значно рідше. Ці посудини мають форму кубків з профільованими стінками і дуже відігнутими вінцями. Розміри таких кубків дуже малі: висота 3—3,5 см, діаметр 2—2,2 см.

Кілька мініатюрних посудин не можна віднести до жодної з названих груп. Це, наприклад, маленька мисочка із світло-рожевої глини з дуже товстим дном і короткими прямими стінками. Краї стінок горизонтально зрізані, а на внутрішній стороні денця є опуклість (рис. 13).

Виділяється також мініатюрна посудина порівняно великих розмірів з відламаними краями вінця, яка за формою нагадує кубок. Вона має високий піддон, яйцеподібний корпус з опуклими стінками і пряму низьку шийку. Глина, з якої виліплений кубок, містить сліди випалених зерен, скоріше за все, проса. На опуклих плічках посудини ще по сирій глині прокреслено неглибокими смугами: знак у вигляді літери V, квадратик, коротка зигзагоподібна смужка, три коротких горизонтальних і чотири вертикальних смужки. Це, очевидно, якась піктограма, що вказує на культове призначення посудини.

IV. Інші вироби з глини

На поселенні біля с. Собківки і особливо в зольниках, крім посуду, виявлена велика кількість інших предметів, виготовлених з глини. До них належать прясла, фігурки тварин, птахів, глиняні коржики, хлібці, котушки і деякі вироби, призначення яких не завжди зрозуміле.

1. П р я с л а. Так, до деякої міри, можна назвати групу округлих глиняних виробів з отвором в центрі. Навряд чи всі вони мали безо-

Рис. 13. Мініатюрні посудини.

середнє відношення до ткацтва. Багато з них ні за розмірами, ні за якістю виготовлення не могли використовуватися для цієї мети і скоріше за все імітували прясла. Всі вироби цього типу можуть бути поділені на дві групи.

До першої групи, яка становить дуже незначну кількість, належать прясла звичайних розмірів і доброї обробки. Найбільш поширені серед них прясла овальної і біконічної форми із сплосченими або заокругленими краями. Їх середні розміри: діаметр 4 см, висота 1,5 см. Ці прясла виготовлені із звичайної для білогрудівської кераміки глини, яка має домішки піску і зерен кварцу. Поверхня завжди добре заглажена.

Другу групу становлять прясловидні вироби, виготовлені, як і мініатюрні посудини, з відмученої глини, яка не має домішок. Від прясел першої групи вони відрізняються також і меншими розмірами. За формою ці прясла дуже різноманітні: круглі, конічні, біконічні, плоскі і т. д. Багато з них асиметричні і недбайливо оброблені. До цієї ж групи треба віднести глиняні котушки, вироби у вигляді коліщат з втулкою. Звичайні глиняні кульки з вузьким наскрізним отвором у центрі, можливо, служили намистинами (рис. 14).

2. Глиняні коржики, хлібці і зерна. Особливу групу становлять маленькі плоскі коржики і лінзовидні «хлібці». Розміри цих

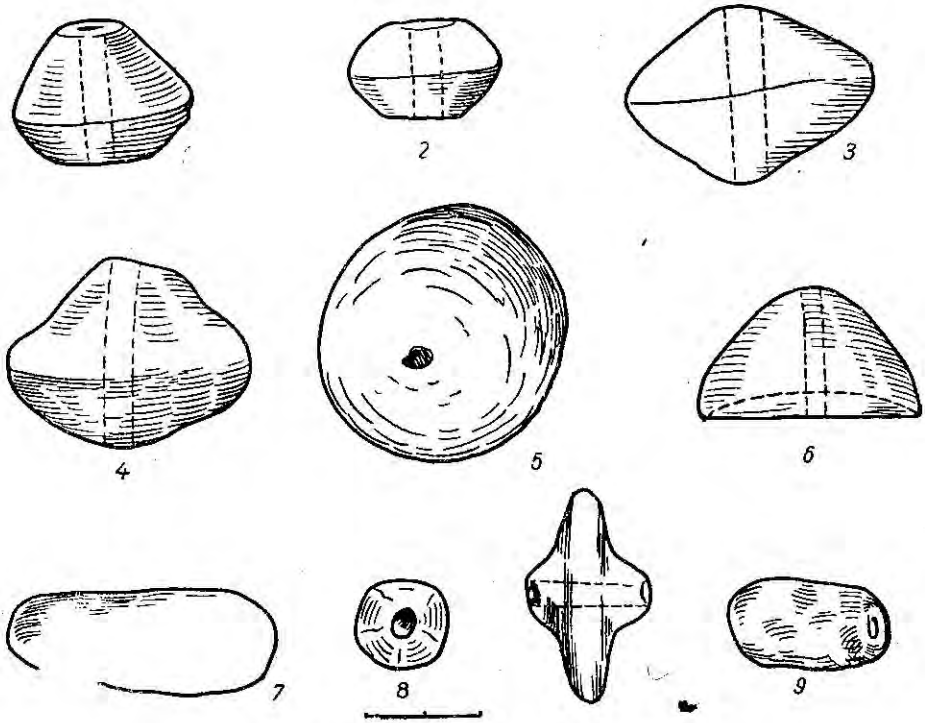

Рис. 14. Прясла і пряслоподібні знаряддя.

Рис. 15. Глиняні коржики та хлібці.

виробів досить різноманітні: діаметром від 1,5 до 3 см і висотою від 3 до 3,5 см. Виготовлені вони з такої ж глини, як і мініатюрні посудини і частина прясел; глина завжди добре відмучена і без домішок. Колір цих виробів білий, світло-сірий або цегляний. Створюється враження, що вони протягом тривалого часу знаходились у вогні (рис. 15). Серед довоєнних фотографій білогрудівських матеріалів зберігся знімок, на

якому зображені глиняні зерна. Це 16 маленьких, добре заглажених грудочок глини довжиною 1,5—2 см, неправильної видовженої форми із загостреним одним і більш сплющеним другим кінцем. На деяких екземплярах помітні поздовжні жолобки, які розділяють корпус на дві половинки. В цілому за зовнішнім виглядом вони дуже нагадують великі зерна ячменю або пшениці (рис. 16).

3. Глиняні сокирки. Серед глиняних виробів знаходяться три мініатюрні сокирки. Вони виготовлені із звичайної глини з доміш-

Рис. 16. Глиняні зерна.

кою піску і слюди. Найбільша з них (довжиною 6,5 см, шириною 9,5 см) має клиновидну форму, пряме лезо і слабо виділений циліндричний обушок. Для кріплення рукоятки приблизно в центрі сокирки дещо ближче до обушка знаходиться круглий отвір правильної форми діаметром 1 см (рис. 17, 1).

Дві інші сокирки менших розмірів (довжиною близько 4 см) виготовлені менш старанно. Вони мають неправильну клиновидну форму і маленький круглий отвір в обушковій частині, як і на першому екземплярі.

Мініатюрні глиняні сокирки знайдені на ряді пам'яток як більш раннього, так і синхронного з білогрудівською культурою часу. Вони відомі в трипільській і ямній культурах. З найбільш близьких аналогій слід назвати сокирку, виявлену на Суботівському поселенні чорноліської культури⁵. Глиняні мініатюрні сокирки, природно, не мали практичного призначення, а служили культовим цілям, скоріше за все були амулетами-оберегами.

4. Глиняні фігурки тварин і птахів. Серед глиняних виробів уманських зольників виявлено сім зооморфних статуеток. Шість з них зображують тварин і одна — птаха. Всі фігурки виготовлені з добре відмученої глини без домішок, мають білий або рожевий колір. На одній з них помітні сліди рожевого ангобу. Всі статуетки виготовлені недбайливо, досить схематично, без проробки деталей. Передані лише

⁵ А. И. Терсножкин, Предскифский период на Днепровском правобережье, стор. 72, рис. 47.

загальні контури зображуваної фігурки і підсилені окремі, найбільш характерні риси. Складається враження, що вони виготовлені наспіх для короткочасного, можливо, навіть одноразового використання. Статуетки добре випалені, на деяких ясно помітні сліди перебування у вогні. Всі вони приблизно однакові за розміром (довжиною 5—6 см). Товщина фігурок непропорціонально велика і в середньому становить 2—2,5 см. З шести фігурок тварин досить чітко визначаються два бички і двоє коней. Бички визначаються завдяки рогам, оформленим у вигляд

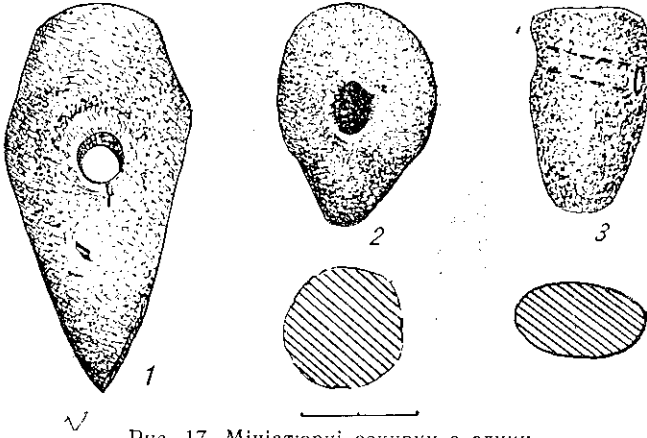

Рис. 17. Мініатюрні сокирки з глини.

ді злегка нахилених один до одного конічних потовщень, а також підгруддю, що звисає. Фігурки коней характеризує видовжений, порівняно стрункий тулуб і довга, тонка, вигнута шия з маленькою головою. Дві інші фігурки дуже фрагментовані і визначаються погано. Один з фрагментів, можливо, є задньою частиною фігурки бичка, другий— тулубом якоїсь коротконогої тварини, скоріше за все свині (рис. 18, 3).

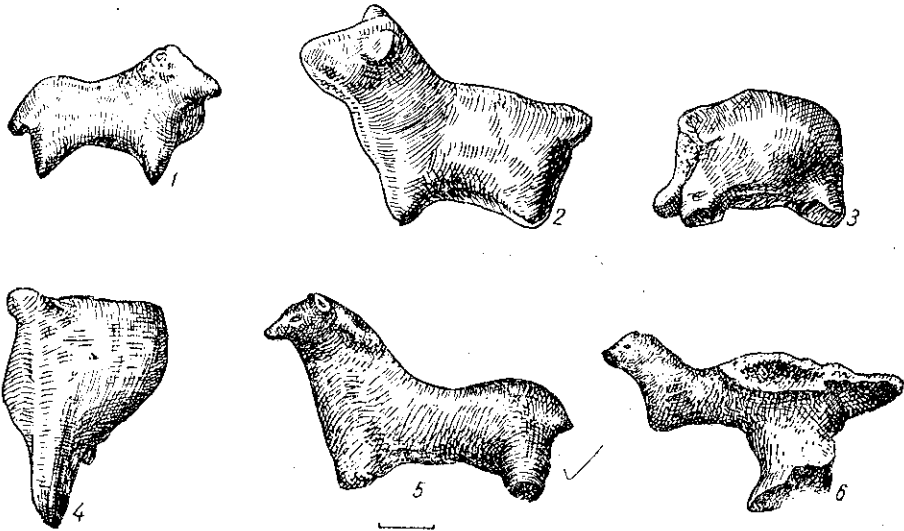

Рис. 18. Глиняні фігурки тварин і птахів.

Шоста глиняна фігурка зображує птаха, що стоїть на круглій, досить високій підставці, нижній кінець якої обламаний. У птаха маленька голова з гострим дзьобом, довга шия з сильно виступаючим зобом, витягнутий овальний тулуб і широкий, віялоподібний хвіст (рис. 18, 6).

Білогрудівські глиняні фігурки мають серію аналогій серед зооморфних статуєток, виявлених на ранньоземлеробських поселеннях, в першу чергу трипільських. В період середньої бронзи зооморфні статуєтки майже не зустрічаються. В пам'ятках пізнього періоду епохи бронзи, особливо в передкіфський час, вони знову з'являються у великій кількості. На Правобережній Україні, крім білогрудівських зольників, зооморфні статуєтки виявлені на Чорноліському городищі⁶, Ворошиловському поселенні⁷ і на багатьох інших поселеннях пізнього бронзового віку. Так, наприклад, біля с. Городище, Івано-Франківської області, знайдені дві глиняні фігурки коня⁸. Г. І. Мелюкова повідомляє, що на території Молдавії глиняні фігурки тварин зустрічаються і в більш пізній час, на всіх досліджених поселеннях VII—III ст. до н. е. (Солончени, Сахарна, Цехнауци та ін.)⁹. Глиняна фігурка свині була виявлена на одному з поселень пізньої бронзи біля с. Чикаловка, Кременчуцького району, Полтавської області.

Велика кількість статуєток тварин була знайдена на ранньоскіфських городищах VIII—VII ст. до н. е. (Шарпівському, Пастирському, Мачухинському, Більському, Золотій Балці і т. д.). Для глиняного птаха найближчою аналогією можуть бути дві фігурки, знайдені у Висоцькому могильнику Т. Сулімирським¹⁰ і В. І. Канівцем¹¹. Більш далекі, але численні аналогії білогрудівському птаху є в культурах часу раннього гальштату Польщі¹², Чехословаччини¹³ і НДР¹⁴.

* * *

Аналіз кераміки дає підставу для постановки деяких загальних питань, зв'язаних з білогрудівською культурою в цілому. Насамперед — це питання поширення білогрудівської культури і можливість виділення в ній локальних варіантів або якихось етнографічних особливостей, властивих окремим районам. Хоча для остаточного вирішення цього питання необхідні дані, які стосуються різних сторін культури, все ж у визначенні ареалу будь-якої культури, в тому числі і білогрудівської, кераміка займає важливе, якщо не провідне місце.

Керамічний комплекс, характерний для білогрудівських зольників, знаходить собі повну аналогію в кераміці ряду пам'яток, розташованих на досить широкій території лісостепової частини Правобережної України.

На півночі ця територія обмежена лінією Київ — Житомир — Ровно. Серед пам'яток, які фіксують цю межу, можна вказати Нетешин, Острозького району, Ровенської області¹⁵, Ворошиловку, Житомирської

⁶ А. И. Тереножкин, Предкифский период на Днепровском правобережье, стор. 46.

⁷ С. С. Березанська, Поселення раннього залізного віку в Житомирській області, АП, т. VI, К., 1956, рис. 9.

⁸ А. И. Мелюкова, Предкифский период в лесостепном Поднестровье, МИА, 64, М., 1958, стор. 25.

⁹ Там же, стор. 84.

¹⁰ T. Sulimirski, Kultura wysocka, Kraków, 1931, табл. XXI, 26, 28.

¹¹ В. І. Канівець, Звіт про розкопки Висоцького могильника, 1957 р., Науковий архів ІА АН УРСР.

¹² I. Glosik, Cmentarzysko cialopalne kultury Luzyckiej z IV okresu epoki brązu w Topornicy, now Zamość Materiały starożytne, t. III, Warszawa, 1958, стор. 155, табл. XLVIII, LI, LII.

¹³ Jan Filip, Praveké československo, Praha, 1948, стор. 227, рис. 55.

¹⁴ H. Kühn, Die vorgeschichtliche Kunst Deutschlands, Berlin, 1935, стор. 327, табл. 1, 2, 4, 6.

¹⁵ В. И. Канівець, Отчет о разведке в западные районы Украины, 1956 г., Науковий архів ІА АН УРСР.

області¹⁶, Підгірці біля Києва¹⁷ і ряд інших. Далі на північ від цієї межі відомі пам'ятки так званого лебедівського типу, з зовсім іншою керамікою.

Східною межею поширення білогрудівської кераміки, очевидно, можна вважати Дніпро, уздовж правого берега якого, від Києва до Кременчука, спорадично зустрічаються поселення з аналогічною керамікою. Тут найкраще дослідженим поселенням білогрудівського типу є Андрусівка¹⁸, Кіровоградської області, де цілком повторюються всі типи посуду, які були в білогрудівських зольниках. На схід від Дніпра, в лісостепових районах Лівобережної України, панує зовсім інший світ — світ зрубної і бондарихінської культур з іншою керамікою.

На заході межа поширення білогрудівської кераміки проходить по лівій притоці Дністра — річці Збруч, на захід від якої вже відомі пам'ятки висоцької культури.

Дуже важко встановити південну межу, про яку тепер можна говорити в значній мірі умовно. Вона проходить десь по лінії Кременчук — Кіровоград — Кам'янець-Подільський. На розташованих тут чорноліських городищах¹⁹, могильнику біля с. Печера²⁰ і поселення в с. Сандраки, Вінницької області виявлена кераміка, аналогічна білогрудівській. На південний захід від вказаної території пам'ятки з білогрудівською керамікою межують з культурою Ноа, центр якої знаходиться в Румунії, в межиріччі Дністра і Пруту. На півдні білогрудівська культура межує з пам'ятками сабатинівської культури, яка займає узбережжя Чорного моря та нижні течії Дністра, П. Буга і Дніпра. Вона становить ніби проміжну ланку між цими двома, в багатьох відношеннях близькими культурами — культурою Ноа і білогрудівською²¹.

Територія, зайнята пам'ятками з білогрудівською керамікою, в географічному відношенні досить відокремлена. Обмежена з півночі Поліссям, на півдні — степом, вона включає тільки лісостепові райони з родючими чорноземними ґрунтами, зручними для землеробства. Для всіх пам'яток, розташованих в межах цієї території, характерний один і той же або дуже близький комплекс посуду, який складається з п'яти основних форм: тюльпаноподібного горщика, банки, миски, черпака і кубка. Звичайними є також посудини з дірками, а в зольниках — міцні гонорні посудини та інші глиняні вироби культового призначення. Кераміка різних пам'яток, навіть тих, що розташовані на досить значній відстані, подібна між собою не тільки за формою і орнаментальними мотивами, а й за домішкою в глині, за манерою обробки і лошіння поверхні. В той час з'ясовується, що білогрудівська кераміка на вказаній території не в усіх відношеннях однорідна. На сучасному етапі найбільш виразно помітні відміни між північними і південними районами. Насамперед привертає увагу різне співвідношення столового і кухонного посуду або, можливо, правильніше буде сказати, лощеного і нелощеного. Якщо в пам'ятках південних районів, наприклад на поселеннях Собківка, Андрусівка, Сандраки і т. д., лощена кераміка становить близько 30% всього посуду, то в північних районах вона знайдена в

¹⁶ С. С. Березанська, Поселення раннього залізного віку в Житомирській області, АП, т. VI.

¹⁷ С. С. Березанська, Деякі нові дані про епоху бронзи в північній частині Середнього Подніпров'я, Археологія, т. XII, К., 1961.

¹⁸ Е. Ф. Покровська, Є. О. Петровська, Поселення кінця епохи бронзи біля с. Велика Андрусівка, Археологія, т. XIII, К., 1961.

¹⁹ А. И. Тереножкин, Предскифский период на Днепровском правобережье, стор. 12—40.

²⁰ В. Д. Рыбалова, О хронологии памятников эпохи бронзы и раннего железа на Украине. Скифо-сарматское время, Археологический сборник Государственного Эрмитажа, № 2, 1961.

²¹ А. И. Мелюкова, Культуры предскифского периода в лесостепной Молдавии, МИА, № 96, М., 1961.

незначній кількості. А на Ворошиловському поселенні під Житомиром, дослідженому на порівняно великій площі, не виявлено жодного черпака чи кубка. В цілому складається враження, що для кераміки північних районів найбільш типовий простий кухонний посуд тюльпаноподібних форм, банки і миски. Тюльпаноподібний посуд тут також дещо різний за формою. Він має більш витягнутий корпус, діаметр приблизно у три рази менший висоти і високі слабо відігнуті вінця.

В орнаменті кераміки, найбільш поширеної в північних районах, також існують деякі особливості. Так, тюльпаноподібний посуд північних районів в основному орнаментований гладким наліпним валиком, який розташований досить низько на плечиках. Кінці валика не зімкнути і не спущені вниз, як це звичайно буває в кераміці південних районів, а заходять далеко один за одний. Остання деталь завжди відсутня на тюльпаноподібному посуді південних районів. Нарешті, в північних районах майже повністю відсутня орнаментация зубчастим штампом та інкрустація білою пастою.

Існування якихось етнографічних особливостей у південних і в північних районах поширення білогрудівської культури простежується не тільки в кераміці, а й в інших сторонах матеріальної культури. Наприклад, у північних районах, взагалі бідних на метал, цілком відсутні характерні для півдня металеві прикраси у вигляді спіральних високвих кілець, які зустрічаються в Собківці, Білому Камені і Печері.

Особливо показовим є поширення своєрідних білогрудівських зольників, які, завдяки своєму зовнішньому вигляду і характерному заповненню, безумовно, становлять одну з важливих етнографічних рис білогрудівської культури.

Незважаючи на порівняно недостатнє дослідження північних районів Правобережної України, розвідкові роботи останніх трьох років, проведені в цьому районі, дають підставу говорити про те, що на Київщині, Житомирщині і Ровенщині, тобто в північній частині ареалу білогрудівської культури, зольники відсутні²². Таким чином, зольники є тільки у південних районах поширення цієї культури, а також на південний захід від неї, в культурах Ноа: сабатинівській. Віхами на їх шляху є Суботівське поселення, група Уманських зольників, Гайсин, Вінниця, Оселівка, Вурдючі, Берново та інші пункти, виявлені Г. І. Мелуковою в Кельменецькому районі, Чернівецької області.

На підставі останніх дат, запропонованих румунськими і угорськими археологами, культура Ноа, в усякому разі її рання фаза, відноситься до XIV—XIII ст. до н. е., тобто до часу, який передує білогрудівській культурі. У зв'язку з цим можна вважати, що звичай на сипати зольники був запозичений племенами білогрудівської культури саме у носіїв культури Ноа.

Крім факту існування зольників в одних районах і відсутності їх в інших, можливо, пов'язаного з якимись відмінностями ідеологічного характеру, різниця між північними та південними районами поширення білогрудівської культури підтверджується також неоднаковим обрядом поховання.

Як видно з праці О. І. Тереножкина, який зібрав всі відомі нечисленні поховальні пам'ятки білогрудівської культури²³, для південних районів більш характерні курганні і рядові плоскі могильники з обрядом скорченого трупопокладення, а для північних — поховальний обряд з трупоспаленням в урнах і безкурганних могильниках.

²² А. И. Тереножкин, Отчет о работе Волынской разведочной экспедиции, 1960 г.; А. И. Тереножкин, Отчет о работе Киевской разведочной экспедиции, 1961 г.; Д. Я. Телегин, Отчет о работе Киевской разведочной экспедиции, 1962 г., Науковий архів ІА АН УРСР.

²³ А. И. Тереножкин, Предскифский период на Днепровском правобережье, стор. 42—44.

Дальші дослідження, насамперед північних областей, вивчених значно слабше, краще покажуть глибину і характер неоднорідності білогрудівської культури в північних і південних районах її поширення.

* * *

Кераміка відіграє велику роль і у вирішенні другого важливого питання — питання про виникнення та етнічні зв'язки білогрудівської культури.

На території, зайнятій білогрудівською культурою, в попередній період — в епоху середньої бронзи — були поширені тшинецька і комарівська культури. На Київщині, Житомирщині і Ровенщині відомі пам'ятники тшинецької культури, поширені в північних районах Польщі і України, головним чином у басейні Прип'яті і Західного Бугу.

В південних районах території білогрудівської культури в попередній час існувала комарівська культура, центром якої була середня течія Дністра. Дослідники тшинецької та комарівської культур І. К. Свешніков, А. Гардавський та інші вважають, що вони дуже близькі, а можливо, навіть, споріднені між собою і, по суті, можуть розглядатись як варіант однієї і тієї ж тшинецької культури. Відмінність між ними виникла за рахунок великого впливу балканських культур, головним чином культури Монтеору і Ноа, на групу племен тшинецької культури, що просунулась десь в XIV—XIII ст. до н. е. з півночі на Дністер. Внаслідок контакту цих культур, що супроводжувався, можливо, частковим змішуванням населення, і виникла комарівська культура. Комарівські пам'ятки відомі на Дністрі, верхній течії Південного Бугу, Синюсі, Росі і Дніпрі. Тшинецька та комарівська культури і були тією основою, на якій в наступний період історичного розвитку виникла культура білогрудівських племен.

В результаті порівняння керамічного комплексу можна легко впевнитись у тому, що всі основні типи білогрудівського посуду знаходять для себе прототипи в тшинецько-комарівській кераміці. Проведемо деякі зіставлення. Керамічна форма у вигляді тюльпаноподібної посудини, що є найбільш характерною і типовою формою білогрудівської кераміки, вперше виникає в ранній період епохи бронзи. Її зародження в культурах шнурової кераміки, зокрема в культурі лійкоподібних кубків, простежена В. Д. Рибаловою і І. К. Свешніковим. В середній період бронзи тюльпаноподібний посуд стає провідною формою кераміки тшинецької²⁴ і в дещо меншій мірі комарівської культури²⁵, де цей посуд має рівний і високий корпус з широко відігнутими назовні вінцями. Найбільш ранній тюльпаноподібний посуд, як правило, орнаментований відбитками шнура або мотузки. Особливо поширеним був орнамент у вигляді прокреслених ліній і трикутників.

Проте вже значна кількість тюльпаноподібного посуду тшинецько-комарівської культури орнаментована валиком (іноді в комбінації з шнуровою або прокресленою орнаментациєю). Спочатку валик являє собою тільки невелике потовщення під вінцями, пізніше він оформлюється у вигляді досить товстої стрічки, яка наліплювалась навколо корпусу трохи вище його середини. В білогрудівській культурі повністю зберігається тюльпаноподібна форма посуду, тільки тут вона більш приземкуватої форми. Крім того, змінюється орнамент. В білогрудівській культурі цілком зникає шнуровий і прокреслений орнамент і збе-

²⁴ A. Gardawski, Plemiona kultury trzcinieckiej w Polsce, Materiały starożytne, t. V, Warszawa, 1959, табл. IV, VI, X.

²⁵ T. Sulimirski, Kurhany Komarowskie, odbitka z zeszytu 4 kwartalniku «Złoty Szlak», Stanisławów, 1939, рис. 4, 3.

рігаються тільки валики, розташовані вище, ніж у тшинецькому посуді, майже під самими вінцями.

Спадкоємність другого типу кухонного посуду білогрудівської культури (банок) від тшинецько-комарівської кераміки менш ясна. Було б дуже заманливо пов'язати появу баночного посуду в білогрудівській культурі з впливом культури зрубних племен. Баночні форми, як відомо, є однією з основних форм, які мали велике поширення не тільки в зрубній культурі, а й за її межами, наприклад, в пам'ятках сабатинівського типу. Однак баночний посуд зрубної культури за рядом ознак істотно відрізняється від білогрудівського. Насамперед він має інші пропорції. «Зрубні» горщики нижчі, більш приземкуваті і трохи розширені догори. На відміну від баночного посуду білогрудівської культури, для якого характерні добре виражені вінця з відігнутих краєм, «зрубні» банки, як правило, зовсім не мають вінця. Білогрудівський баночний посуд має шорстку поверхню і завжди неорнаментований, а «зрубні» банки добре заглажені, інколи навіть підлощені і часто прикрашені валиком, насічками або відтисками пальців. Все це дає підставу вважати, що зрубний і білогрудівський баночний посуд генетично не пов'язані між собою.

Прототипом білогрудівських банок, очевидно, був баночний посуд тієї ж тшинецько-комарівської культури, відомий, правда, в дуже незначній кількості. Баночний посуд є на ряді поселень і в могильниках. Зокрема банки з Войцехівського могильника²⁶ і поселення в Народичах²⁷ дуже подібні до білогрудівських. Вони мають не тільки однако-ву форму, близьку до горщика, а й своєрідну бугристу зовнішню поверхню, яка в культурах епохи бронзи Західної Європи, зокрема в тшинецькій, дістала назву «хроповатої».

Спадкоємність третьої форми кухонного посуду білогрудівської кераміки — посуду з отворами та комарівсько-тшинецької культури не викликає сумніву. Цей дуже своєрідний посуд вперше з'являється ще в неоліті Західної Європи, де він пов'язаний з колом культур мальованої кераміки. В епоху середньої бронзи посуд з дірками має велике поширення в тшинецькій культурі і зустрічається майже в кожному поселенні²⁸. Від білогрудівського він відрізняється дещо більшими розмірами, кращою якістю і наявністю орнаментативної лінійки. В той час, як у тшинецько-комарівській культурі більшість посуду цього типу оздоблена біля вінця валиком або прокресленими лініями²⁹, серед білогрудівської кераміки зовсім немає орнаментованого посуду з дірками. Друга група білогрудівського посуду з дірками (банки) не має аналогій в кераміці тшинецько-комарівської культури і є, очевидно, спрощенням вищеописаного посуду з дірками.

Цікаво, що в період пізньої бронзи посуд з дірками в поодиноких екземплярах з'являється також і на Лівобережжі Дніпра³⁰. Однак там він пов'язаний, головним чином, з районами, де культура склалася під впливом або при безпосередній участі правобережних білогрудівських племен. Насамперед, тут слід назвати пам'ятки басейну р. Ворскли, кераміка яких, як відомо, має дуже багато спільних рис з білогрудів-

²⁶ О. Ф. Лагодовська, Войцехівський могильник бронзової доби на Волині, Археологія, т. II, К., 1948, стор. 64, рис. 1, 1.

²⁷ І. Ф. Левницький, Стація в урочищі Піщаному біля Народич, Антропологія, вип. IV, К., 1931, фіг. 38, 4.

²⁸ A. Gałdowski, вказ. праця, табл. XXXVII і далі.

²⁹ С. С. Березанська, Деякі нові дані про епоху бронзи в північній частині Середнього Подніпров'я, Археологія, т. XII, стор. 108, табл. I, 1, 5; С. Гамченко, Дослідна робота археологічного відділу Волинського н.-д. музею в 1925 р., Науковий архів ІА АН УРСР, фонд ВУАН, 4614, 5.

³⁰ В. А. Ильинская, Раскопки поселения бондарихинской культуры в с. Оскола. КСИА, вып. 8, К., 1959, стор. 82, рис. 1, 4.

ською і чорноліською³¹. В більш пізній — скіфський час посуд з дірками трапляється на поселеннях вже не тільки на Ворсклі, а й на Сулі, і на Північному Дінці³².

Поширення з правого берега Дніпра на лівий, а потім і далі на схід цього дуже своєрідного за формою посуду збігається з поширенням іншої кераміки, зокрема лощених та інкрустованих білою пастою кубків, черпаків і мисок. Збігається воно і з поширенням характерних для білогрудівської культури зольників, а також інших елементів матеріальної культури. Цей факт становить значний інтерес у зв'язку з висунутою І. І. Ляпушкіним теорією про єдине походження скіфської зольничної культури, яка, на його думку, зв'язана з якимось великим пересуванням населення з правого берега Дніпра³³.

Всі основні форми столового посуду білогрудівської культури, так само як і кухонного, знаходять для себе прототипи в тшинецько-комарівській кераміці.

Основна група білогрудівських мисок шоломовидної форми походить, очевидно, від тієї групи посуду, дуже поширеної в пам'ятках комарівської культури, яка в одних випадках називається мисками, в інших — чашками. Від білогрудівських ці миски відрізняються тим, що вони, як правило, глибші, мають більш профільований корпус і краще оздоблені. Майже всі вони лощені, значна кількість їх оздоблена багатим орнаментом. Миски білогрудівської культури майже не орнаментовані. В розглянутій вище колекції знайдено лише кілька уламків, прикрашених наліпними валиками. Проте серед мисок Андрусівського поселення є кілька екземплярів, прикрашених прокресленими і прогладженими лініями³⁴. І за формою, і за орнаментом ці миски ще дуже подібні до комарівських. Серед мисок комарівської культури, схожих на білогрудівські, слід назвати миски з поселення в Мошнах³⁵, а також серію мисок-чаш з Комарівського могильника³⁶.

У тшинецькій культурі шоломоподібні миски трапляються в меншій кількості, проте вони легко можуть бути зіставлені з мисками «люблінського» типу, названого так А. Гардавським по знахідках в Люблінському могильнику³⁷. Миски напівсферичної форми, які становлять другу, меншу групу серед білогрудівських мисок, також в значній кількості відомі в тшинецько-комарівській культурі. Є вони в Народичах³⁸, Войцехівському могильнику³⁹, Мошнах⁴⁰ та ін. Слід відзначити, що особливо багато мисок напівсферичної форми є в тшинецькій культурі, поширеній на території, де ця форма відома ще з часу розвинутого трипілья.

Дві інші форми білогрудівської кераміки — черпаки і кубки — знаходять собі прототипи тільки в комарівській кераміці. Черпаки, близькі до основного типу білогрудівських, знайдені в багатьох похованнях Комарівського могильника, в могильнику біля сіл Буківна (курган № 6), Красів (кургани № 12, 13), а також в багатьох інших місцях.

³¹ Г. Т. Ковпаненко, Пам'ятки скіфського часу в басейні Ворскли, Археологія, т. XIII, К., 1961, рис. 1, 2.

³² И. И. Ляпушкин, Днепровское лесостепное левобережье в эпоху железа, МИА, № 104, М., 1961, рис. 61, 64, 6.

³³ Там же, стор. 29 та ін.

³⁴ Е. Ф. Покровська, Е. О. Петровська, Поселення кінця епохв бронзи біля с. Велика Андрусівка, Археологія, т. XIII, К., 1961, рис. 7, 4, 5.

³⁵ В. А. Ильинская, Поселение комаровской культуры у с. Мошны, КСИА, вып. 10, К., 1960, рис. 2, 6, 7, 8.

³⁶ T. Sulimirski, Kurhany Komarowskie..., рис. 4, 4, 13.

³⁷ A. Gałdowski, вказ. праця, табл. L, 2.

³⁸ І. Левицький, Станція в урочищі Піщаному біля Народич, Антропологія, т. IV, К., 1931, стор. 230, рис. 38, 13, 18.

³⁹ О. Ф. Лагодовська, вказ. праця, стор. 64, рис. 1, 3.

⁴⁰ В. А. Ильинская, Поселение комаровской культуры у с. Мошны, КСИА, вып. 10, рис. 2, 9, 10.

Найближчу аналогію другому типу білогрудівських черпаків дають черпаки з Комарівського могильника (поховання 48). Крім двох грушовидних черпаків, у цьому похованні були виявлені дві сплюснені миски із загнутими всередину краями і дві високі біконічні посудини, одна з яких в нижній частині прикрашена сосковидними виступами. Таким чином, у похованні відсутні речі, типові для розвинутої пори комарівської культури; через це не виключено, що воно відноситься до трохи пізнішого часу. Кубки, близькі до білогрудівських, відомі також в Комарівському (жургани XXVIII, XXIX, XXXVI), Войцехівському могильниках і особливо в могильнику біля с. Буківки⁴¹. Характерно, що на більшості з цих кубків є орнамент, за композицією цілком аналогічний білогрудівському. Однак тут орнамент нанесений у вигляді прокресленої лінії, а на білогрудівських кубках є відбитки зубчастого штампу.

З наведеного зіставлення видно, що всі основні форми білогрудівської кераміки знаходять для себе прототипи серед посуду тшинецької і комарівської культур. При цьому слід відзначити, що в цілому білогрудівська кераміка все ж більш тісно зв'язана з комарівською, ніж з тшинецькою. Якщо з тшинецькою її споріднює переважна схожість кухонного посуду — тюльпаноподібних і баночних горщиків, напівсферичних мисок і дірчастих посудин, то столова кераміка знаходить собі аналогії в основному тільки в комарівській культурі. У зв'язку з цим можна сказати, що наявність північного і південного варіантів білогрудівської культури або, в усякому разі, якихось культурно-етнографічних особливостей у цих районах, очевидно, і слід пояснювати дещо різною основою, на якій вони виникли.

Природно, що на виникнення білогрудівської культури деякий вплив мала і культура інших сусідніх племен, як синхронних білогрудівським, так і тих, що жили тут в попередній період. Особливо помітну роль внаслідок високого рівня розвитку металургійного виробництва відіграли племена, що жили в степовому Подніпров'ї в епоху середньої і пізньої бронзи. Близький контакт з цими племенами позначився не тільки на поширенні степових металевих виробів, а й в кераміці. Зокрема, впливом культури цих племен, мабуть, слід пояснювати появу в білогрудівській кераміці мисок-жаровень, а також деяких орнаментальних мотивів.

Миски-жаровні, зовсім невідомі в кераміці лісостепового Правобережжя, є дуже поширеною формою для пізнього періоду епохи бронзи степової частини Подніпров'я. Вони відомі у великій кількості майже на всіх поселеннях цього часу (Білозерка, Бабино IV, Ушкалка, Нижній Рогачик та ін.). Наприклад, тільки на одному Ушкальському поселенні знайдено понад 20 таких посудин⁴². Відомі вони в степовому Подніпров'ї і в більш ранні часи. Серед найбільш ранніх пам'яток слід назвати поселення Бабино III, Верхнерогачикського району, Херсонської області, яке відноситься до кінця середньої бронзи⁴³.

Таким чином, не викликає сумніву, що миски-жаровні в білогрудівській кераміці виникли внаслідок близьких культурних контактів із степовими племенами Лівобережної України.

Результатом впливу степових племен можна пояснити і наявність в білогрудівській кераміці гребінчастого орнаменту, дуже поширеного в кераміці як синхронних, так і більш ранніх пам'яток степової частини Подніпров'я і зовсім невідомого в лісостепових культурах епохи бронзи.

⁴¹ Фонди Львівського історичного музею.

⁴² Д. Я. Телегін, Питання відносної хронології пам'яток пізньої бронзи нижнього Подніпров'я, Археологія, т. XII, К., 1961, стор. 11, рис. 5, 7, 8.

⁴³ С. С. Березанская, Об одной из групп памятников эпохи бронзы на Украине, СА, № 4, М., 1960, стор. 30, рис. 5.

Манера орнаментатії тюльпаноподібних посудин кількома вертикальними і горизонтальними валиками запозичена, мабуть, з культури багатоваликової кераміки, пам'ятки якої в попередній період відомі також у Ровенській, Житомирській і Вінницькій областях⁴⁴.

* *
*

Останнє, на чому слід коротко спинитись у зв'язку з описом кераміки та інших глиняних виробів — це питання про призначення білогрудівських зольників. Тепер уже повністю відпала точка зору про те, що в зольниках вбачали поховальні пам'ятки із залишками трупоспалення⁴⁵.

Нові розкопки в Молдавії і на Україні, в процесі яких були виявлені і досліджені не тільки зольники, а й житла білогрудівської культури, показали неправильність думки О. І. Тереножкіна про те, що зольники є залишками жител наземного типу⁴⁶. Тепер найбільш поширеною є думка про те, що зольники виникли в результаті звичаю, зв'язаного з культом вогнища, у відповідності з яким золу не викидали, а зсипали в одне місце⁴⁷. Топографія, структура та інвентар білогрудівських зольників дають можливість більш повно і глибоко зрозуміти суть і призначення цих пам'яток. У зв'язку з цим зупинимось тільки на кераміці, головним чином на групі глиняних предметів, які не мають практичного призначення. Вище відзначалась різниця в кераміці Собківського поселення і зольників. Особливо цікаве співвідношення мініатюрного посуду. В той час, як на кожен зольник припадає в середньому від 25 до 35 мініатюрних посудин, на всьому Собківському поселенні було виявлено всього три уламки таких посудин. На поселенні білогрудівської культури біля с. Андрусівки, де було розкопано десять напівземлянкових жител, не знайдено жодної мініатюрної посудини. На обох цих поселеннях не виявлено також і інших глиняних виробів (котушок, хлібців, коржиків, фігурок тварин і т. д.), які знайдені на всіх зольниках.

Про те, що мініатюрні посудини не є іграшками, а пов'язані з культом, свідчать численні їх знахідки і в похованнях. Прикладом цього може бути Висоцький могильник на Львівщині, де більшість поховань була з мініатюрними посудинами⁴⁸. Випадки поховань з мініатюрними посудинами відомі і в інших районах України, наприклад в курганах Харківської і Київської областей⁴⁹.

На деяких мініатюрних посудинах білогрудівської культури помітні відбитки зерен проса. На одній з них нанесена піктограма. Все це також свідчить про ритуальне призначення мініатюрних посудин.

До групи культових предметів належать і інші глиняні предмети, знайдені в білогрудівських зольниках, а саме: хлібці, коржик, зерна, мініатюрні сокирки і статуетки тварин. Не випадково всі ці речі, як і мініатюрні посудинки, виготовлені з особливої, добре відмученої гли-

⁴⁴ С. С. Березанская, Об одной из групп памятников эпохи бронзы на Украине, СА, № 4, 1960, стор. 30, рис. 5.

⁴⁵ В. В. Хвойко, Городища Среднего Поднепровья, Труды XII АС, т. I, М., 1905, стор. 95; В. Е. Данилевич, Раскопки курганов около с. Буд и хутора Березовки, Труды XII АС, т. I, стор. 41 і далі.

⁴⁶ А. И. Тереножкин, Предскифский период на Днепровском правобережье, стор. 10.

⁴⁷ Б. А. Шрамко, Следы земледельческого культа у лесостепных племен Северного Причерноморья в раннем железном веке, СА, № 1, М., 1957, стор. 197.

⁴⁸ T. Sulimirski, Kultura wysocka.

⁴⁹ Д. И. Багалий, Раскопки курганов в Валковском и Богодуховском уездах Харьковской губ., Труды XIII АС, т. I, М., 1907, стор. 374; Журнал раскопок Н. Е. Бранденбурга, 1888—1902 гг., СПб., 1908, стор. 152.

ни світло-жовтого або білого кольору, без домішок піску або товченого граніту.

Глиняні коржі, які, очевидно, імітують справжні хлібці, крім білогрудівських і багатьох інших зольників, знайдені у Висоцькому могильнику і на двох поселеннях білогрудівського часу — Ушкальському і Чикалівському. Характерним є те, що на обох цих поселеннях вони були виявлені закопаними під вогнищами. Коржики, знайдені в зольнику на городищі Караван, Харківської області, були виготовлені з глини, в яку домішувалися зерна, а також стеблинки і листя рослин.

Особливий інтерес становлять глиняні зерна. Близько 170 таких зерен було знайдено в зольниках городища Караван, де вони мали різні розміри і нагадували зерна пшениці, ячменю, вівса, проса, гороху, квасолі та плоди інших рослин⁵⁰. Структура білогрудівських зерен лишилася невизначеною, проте аналіз зерен з Каравана і розгляд їх під бінокулярною лупою показав, що у глину, з якої вони виготовлені, домішувалось борошно. Подібне явище спостерігається в трипільській культурі, де зерна і борошно домішувались в культові антропоморфні статуетки⁵¹.

Не менш виразну групу культових речей, знайдених в білогрудівських зольниках, становлять глиняні статуетки різних тварин і статуетка птаха. Є чимало праць, автори яких визнають, що статуетки мали культове призначення. Огляд цих праць, а також тлумачення трипільських зооморфних статуеток дано у праці С. М. Бібікова. Особливу увагу автор приділяє зображенню бика, який займає визначне місце в релігійних уявленнях трипільців. С. М. Бібіков вважає, що виготовлення статуеток різних тварин приурочувалося до зимово-весняних свят, зв'язаних з культом родючості.

Цікаво простежити відмінність в наборі пластичних зображень трипільської і білогрудівської культур, що, безумовно, відбиває зміни в господарстві та в ідеології суспільства. Насамперед заслугове на увагу повна відсутність серед білогрудівських статуеток антропоморфних зображень і збільшення кількості зооморфних. Як уже відзначалось, статуетки коня, крім Уманщини, знайдені на ряді поселень і зольників пізнього бронзового віку.

Поряд з похованнями пізнього періоду епохи бронзи, в яких знайдені кістки коня, численними кістяними псаліями, виявленими на багатьох поселеннях пізньої бронзи, що вказує на існування верхової їзди, глиняні фігурки коня є доказом, мабуть, великої ролі цієї тварини в господарстві лісостепових племен України в період пізньої бронзи.

Основне призначення глиняних статуеток, в усякому разі в білогрудівський час, очевидно, полягало в тому, що їх використовували під час жертвоприношення, яке було обов'язковим елементом більшості культових церемоній і релігійних свят. Жертвоприношення відбувалися з різних приводів, у різних формах обряду, причому часто жертвні тварини замінювалися їх символами.

Під час проведення різних обрядів використовувався, очевидно, не тільки спеціальний посуд культового призначення, а й звичайна кераміка, що вживалася в побуті. Є ряд прикладів свідомого знищення посуду, який не міг бути культовим, але служив для приготування жертвної їжі. Цим, зокрема, пояснюється той факт, що залишки тризни завжди супроводжуються ламаним посудом, серед якого поряд з столовою є і кухонна кераміка. Можливо, що саме цим до деякої міри пояснюється і величезна кількість розбитого на дрібні частини посуду в зольниках.

⁵⁰ Б. А. Шрамко, вказ. праця, стор. 189.

⁵¹ С. Н. Биби́ков, Раннетрипольское поселение Лука-Врублевская на Днестре, МИА, № 38, М., 1953, стор. 206 і далі; рис. 69—72.

Отже, культове призначення групи глиняних виробів, виявлених в білогрудівських зольниках, є важливою підставою для того, щоб вбачати в зольниках не тільки сховища золи та інших кухонних залишків, а й місця, де періодично відбувались якісь культові церемонії.

С. С. БЕРЕЗАНСКАЯ

КЕРАМИКА БЕЛОГРУДОВСКОЙ КУЛЬТУРЫ

(По материалам раскопок у с. Собковка)

Резюме

Статья посвящена керамике белогрудовской культуры, характеризующей поздний бронзовый век на Правобережье лесостепной Украины. В основе статьи лежит публикация материалов из с. Собковка, составляющих в настоящее время самую большую коллекцию белогрудовской керамики. Привлечены также материалы других раскопок.

По своему назначению белогрудовская посуда разделяется на три группы: кухонную, столовую и ритуальную. В каждой из этих групп выделены и описаны основные формы. В разделе «Другие изделия из глины» описаны прясла, глиняные лепешки, хлебцы, глиняные топорики, глиняные фигурки животных и птиц, являющиеся в основном, по-видимому, предметами культа. Последнее является одним из доказательств культового назначения зольников.

Изучение белогрудовской керамики дает основание для следующих выводов:

1. Белогрудовская культура занимала почти всю лесостепную часть Правобережной Украины.
2. В ней выделяются два территориальных варианта: северный и южный.
3. Белогрудовская культура сложилась на основе тшинецкой и комаровской культур, испытав также влияние таких культур, как срубная, сабашиновская и Ноа.